

İSLAM GELENEĞİNDE VİCDAN KAVRAMI¹

Türkan ULUCAN²

Özet

Bu çalışmada vicdan kavramının anlamı, vicdanın kaynağı ve oluşumu, ahlaki yargı ve vicdan ilişkisi, felsefe, psikoloji ve tasavvuf alanlarında vicdan kavramının ele alınışı, vicdanı oluşturan başlıca faktörlerden kalb, fitrat, irade, ruh ve duygu (his) kavramlarının anlamı ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Vicdan, Kalb, Ruh, Nefs, İrade, Duygu, Fitrat.

Abstract

In this study, the meaning and the creation of the concept of conscience, moral opinion, relation of conscience, philosophy, psychology and the concept of conscience in the mystic area, the basic factors of conscience as heart, nature, willpower, spirit, emotion are handled.

Keywords: Conscience, Heart, Spirit, Nafs, Willpower, Emotion, Fitrat.

GİRİŞ

Vicdan kavramı günlük konuşmalarımızda pekçok kelime ile birlikte sıklıkla kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu kadar çok kullandığımız bir kavramın ayrıntılı bir şekilde açıklanması önem arz etmektedir.

Vicdanın ne demek olduğu, çeşitli bilim dallarındaki yeri, oluşumu ve vicdanı oluşturan başlıca faktörlerin neler olduğu sorusu bu çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Çalışmamızda vicdan kavramı üç bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde vicdan kavramının sözlük ve terim anlamları, vicdanın kaynağı ve oluşumu, ahlaki yargı ve vicdan ilişkisi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde felsefe, psikoloji ve tasavvufta vicdan kavramının nasıl anlaşıldığı ve ne anlamda kullanıldığına yer verilmiştir. Üçüncü bölümünde ise, vicdan kavramını oluşturan başlıca faktörlerden kalb, irade, fitrat, ruh ve duygu kavramlarının sözlük

---

¹ Bu çalışma, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünde hazırlanan Yüksek Lisans seminerinden üretilmiştir.

² Y. Lisans Öğrencisi, MEB, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni.

ve terim anlamları ve bu kavramların vicdanla ilişkileri açıklanmaya çalışılmıştır.

1. VİCDAN KAVRAMI

1.1. Vicdan Kavramının Sözlük Anlamı

Vicdan kelimesi Arapça *vecd* kökünden türetilmiş olup, sözlükte *bulmak, zenginleşmek, sevmek, üzülme, öfkelenmek* anlamlarına gelir. Aynı kökten gelen *vücdan, bolluk, rahatlık, zenginlik*; *vecd* ise *üzüntü* ve *sevgi* anlamlarına gelir.³ Şemseddin Sami *Kamus-i Türkî*'sinde vicdan kavramının *bulma, bir şeyi bir halde görme; kalp ile hissetme, duygu; vecd ve hal, istiğrak; insanın kalbinde olan iyilik etmekten zevk ve kötülük etmekten azap çeken ve iyi kötünden ayıran gizli bir his* anlamlarını kaydetmektedir.⁴ Vicdan, *kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya sevk eden, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç, bulunç* anlamlarında kullanılır.⁵

Vicdan Latince *conscientia* terimiyle ifade edilir. Batı dillerine de Latince'den geçen vicdan kavramı, İngilizce ve Fransızca'da *conscience* kelimesiyle ifade edilir. *Conscience* Fransızca'da *şuur, vicdan, iç his ve iç duygu*; İngilizce'de ise *yürek, içsel dost, pişmanlık* anlamlarında kullanılır.⁶ Arapçada ise *bulma, keşfetme, Tanrı aşkı ile dolma, Tanrı aşkı ve coşkusu, gönül şehadeti yanında fuad, kalp, zamir, his, nefisteki yorgunluk ve sorumluluk kaynağı* anlamlarını ihtiva eder.⁷

1.2. Vicdan Kavramının Terim Anlamı

Vicdan kavramı bir terim olarak *insanın içinde bulunan ahlâkî otorite, ahlâkî değerler ve eylemler hakkında hüküm verme ve yargılama yeteneğini* ifade eder. Yine aynı kökten **vâcid** (zengin) hadislerde⁸ Allah'ın isimlerinden biri olarak (esmâ-i hüsnâ) geçer. Bu bağlamda klasik İslâm mantığında iç duyularla kavranan açık önermeler için “*vicdâniyyât*” terimi kullanılır. Nitekim son dönem ahlâk edebiyatında vicdan kelimesinin benimsenmesi de muhtemelen bu kullanımdan ileri gelmektedir.⁹

³ Osman Demir, “Vicdân”, **D.İ.A.**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2013, C. 43, s. 101.

⁴ Şemseddin Sami, **Kamus-i Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s. 1486.

⁵ Zübeyir Saltuklu, **Vicdan**, Fenomen Yayınları, Erzurum 2013, s. 8.

⁶ Saltuklu, **a.g.e.**, s. 9.

⁷ Saltuklu, **a.g.e.**, s. 10.

⁸ Hadisler için bkz. Tirmizî, Daavât, 82; İbn Mâce, Duâ, 10.

⁹ Demir, a.g.md., s. 100.

Psikoloji’de şuur, ahlakî bir içerikle *hissi batın, vicdan, hayrı şerden temyiz etme kuvveti, vazife hissi, şer işlemekten hâsıl olan ızdırıp ve hayır işlemekten meydana gelen mutluluk* anlamlarına gelir. Bu da vicdanın en dikkat çeken yönüdür.¹⁰

Vicdan hakkında yapılan tanımlara bakıldığı zaman vicdan iyi ile kötüyü birbirinden ayıran, iyilik karşısında zevk, kötülük karşısında ise acı duyan bir iç yetenek olarak karşımıza çıkar. Ayrıca vicdan insan davranışlarını yargılayan, iyi ile kötü değerleri birbirinden ayıran bir güçtür. Bu vasıflarıyla vicdan kişinin fiillerini gerçekleştirirken başvurduğu karar verme yetisidir.¹¹

Allah tarafından bağışlanmış bir kabiliyet olarak vicdan, insanı doğru yola ileten ve hayır ile şerri birbirinden ayıran bir güçtür. Bu güç sebebiyle insanlar yaptığı fiil ve davranışlardan dolayı zevk veya acı duyar. Bu durum kişinin faziletli davranışlarda bulunmasına ve çirkin işlerden kaçınmasına vesile olur. Vicdan bu haliyle kişide sorumluluk duygunu meydana getirir. İlahi bir ihsan olan vicdan “nurlu bir duygu” ve bir “kalp terazisi”dir.¹² “İnsanda vicdanın varlığı, daha ziyade ahlaki hareketlerle beraber bulunan duygularla belli olur. Vicdan, hayır ve şer sayılan hareketler karşısında takdir, haz veya nefret, pişmanlık gibi türlü duygular taşır ve bunu belli eder.”¹³ Ayrıca vicdan alemler arasındaki uyumu insana hatırlatır ve bu yönüyle insanın hem kendi içinde hem de dış dünyasıyla uyumluluk göstermesine vesile olur.¹⁴

1.3. Vicdanın Kaynağı ve Oluşumu

Vicdanın kaynağı hakkında iki temel görüş vardır. Bunlardan birincisi, vicdanın doğuştan geldiğini ileri sürerken diğeri vicdanın sonradan oluştuğunu iddia eder. Cicero, Muhyiddin İbn Arabî, Descartes, David Hume, Rousseau, Kant, Toynbee ve Rıza Tevfik gibi filozoflar vicdanın doğuştan geldiğini ileri sürerler.¹⁵ Vicdanın doğuştan geldiğini iddia edenlerin bir kısmı vicdanı müstakil bir varlık olarak ele alırken; bir kısmı duygu ve kalbe, bir kısmı akla, bir kısmı beyne ve bir kısmı da soyaçekime dayandırır.¹⁶

Vicdanın doğuştan olduğunu savunan görüşlere göre, vicdanın önemli özelliklerinden

¹⁰ Saltuklu, a.g.e., s. 10.

¹¹ Musa Bilgiz, **Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri**, Beyan Yay., İstanbul 2007, s. 13-14.

¹² Bilgiz, a.g.e., s. 14.

¹³ Osman Pazarlı, **İslam’da Ahlak**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s. 95; Bilgiz, a.g.e., s. 14.

¹⁴ Gürsel Tokmakoğlu, **Benlik, Bilinç ve Vicdan**, İz Yay., İstanbul 2012, s. 37.

¹⁵ Saltuklu, a.g.e., s. 14.

¹⁶ Saltuklu, a.g.e., s. 14.

biri de tüm insanlarda ortak olmasıdır. Buna göre bir insanın vicdanına göre doğru olan şey, aynı koşullar altında diğer insanların vicdanları için de geçerli olmalıdır. Bu görüşe göre vicdanın kaynağı ilahi olduğundan vicdanlar çatışmamalıdır. Çünkü Allah, hoşnut olacağı en doğru ve en güzel tavırları vicdan aracılığı ile insanlara bildirmektedir.¹⁷

Yirminci yüzyılda vicdanın kökenine dair yapılan bilimsel araştırmalara göre, bir iç yeti olan vicdan insanda ana rahminde oluşmaya başlar. Vicdan hem annenin zevk ve etkinliklerine hem de anne ile baba arasındaki iletişimsel ilişkiye göre şekillenir. Doğumdan sonra ise kişinin çevresel koşullarına göre biçimlenir. Bu çevresel koşullar neticesinde sosyalleşen bireyde bir değerler sistemi meydana gelir. Bu bağlamda vicdan kavramı bu değerlerin bütünü için kullanılır. Dolayısıyla vicdan, “teker teker herkesin içinde bulunduğu toplumsal koşulların ve tarihsel-toplumsal gerçekliğimizin eleştirel bir aynasıdır”.¹⁸

“Deneyci” yani “çağrışımıcı,” “tekâmülcü” ve “toplumsalıcı” olarak adlandırılan ve vicdanın doğuştan değil, sonradan olduğunu iddia eden ikinci bir grup ise vicdanın, deney yoluyla, soyaçekim yoluyla, akıl ve toplumun etkisiyle kazanıldığını söyler. Bu görüş sahiplerine göre insanların aile yapılarına, içinde buldukları durumlara ve toplumlara göre değişiklik gösteren vicdan her insanda ortak değildir.¹⁹

1.4. Ahlaki Yargı-Vicdan İlişkisi

Vicdan, kişinin hem kendi hem de toplumdaki diğer insanların davranışları hakkında yargıda bulunan ve bu doğrultuda kişiyi yönlendiren bir iç yetidir. Vicdan “kişinin kendi davranışlarını dolaysız olarak kontrol etmesini ve yönlendirmesini sağlayan bütün duygu, düşünce, algı, bilgi ve deneyime dayanan yargı gücünü temsil eden hem teorik hem de pratik bir iç merci” olarak karşımıza çıkar.²⁰

Vicdanın en temel işlevlerinden birisi nefse dönük bir oto-kontrol sağlamasıdır. Çünkü vicdan insanın davranışları ve ahlaki değerleri hakkında yargılama yapan bir iç yetidir. Vicdan, bir ahlak ve adalet duygusu olmasının ötesinde kainatla uyumunu sağlayan, ruh ile bağlantı

¹⁷ Harun Yahya, **Kuran’da Vicdanın Önemi**, Vural Yayıncılık, 1999, s. 8.

¹⁸ Doğan Göçmen, “Vicdanın özgürlüğü ve Toplumsal Barış”, s. 3.
https://dogangocmen.files.wordpress.com/2010/05/vicdan_ozgurlugu.pdf

¹⁹ Saltuklu, **a.g.e.**, s. 31-46.

²⁰ Göçmen, **a.g.mk.**, s. 1-2.

kuran, ilahi doğruyu savunan ve gelişip körleşebilen bir yapıdır.²¹

2. ÇEŞİTLİ BİLİM DALLARINA GÖRE VİCDAN TANIMLARI

Vicdan, birçok dini, mistik ve felsefi akımlarda çok önemli yeri olan bir kavramdır. Her bir bilim vicdanı kendi sistematiği içerisinde değerlendirmiş ve ele almıştır. Bu bağlamda vicdan kimi zaman bir yargılama gücü, kimi zaman insana mutluluk ve acı veren bir mekanizma, kimi zaman toplumsal koşulların meydana getirdiği bir iç yeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1. Psikolojide Vicdan Kavramı

Ahlâk ve din psikolojisiyle ilgili yapılan çalışmalarda vicdan ilahi kaynaklı olan, iyiyi kötüden ayırt etmeyi sağlayan bir güç olarak nitelendirilmiştir. Vicdan doğuştan gelen bir ahlaki yetenek olarak, alınan iyi bir eğitimle düşünme kabiliyetini geliştirip dini duyguları güçlendirerek, niyet ve fiiller üzerinde etkili olur ve böylelikle kişinin iç dünyasında sorgulayan ve yargılayan bir güç halini alır. Fıtratı bozulup vicdanı körleşmemiş her insan iyi davranışlarından dolayı mutluluk ve huzur, kötü davranışlarından dolayı üzüntü, suçluluk ve pişmanlık duyar. Böylece vicdan kişinin yapmış olduğu davranışlarında tutarlı olmasını ve kendi kendini denetlemesini sağlar.²²

Vicdana olumlu anlam yükleyen yukarıda bahsettiğimiz görüş sahiplerine karşı Psikoanalistler vicdana olumsuz bir anlam yüklerler. Bunlar vicdana bir hastalık gözüyle bakar ve vicdanı “içimize sinmiş bir baba sesi” ve toplum tarafından bize empoze edilen bir duygu olduğunu ileri sürerler.²³

İnsani duygu ve davranışlarımızı yargılayan vicdan, içimizdeki bilgi olarak yaşadığımız hayatta doğru yapıp yapmadığımızı bilmemizdir. Bununla birlikte vicdan, bilgiden daha fazla bir şey ifade eder. Nitekim vicdanın duygusal bir niteliği de vardır. Dolayısıyla vicdan, sadece aklımızın değil tüm kişiliğimizin gösterdiği bir tepkidir. Vicdan, bir açıdan kendimize karşı gösterdiğimiz bir tepki olarak, bizi kendimize gelmeye, ahlaklı bir şekilde yaşamaya, tam ve uyumlu bir şekilde gelişmeye davet eden gerçek benliğimizin sesidir. Bu nedenle vicdanımızın bize söylediği şeyleri bilinçli olarak fark etmesek de o bizi etkileyebilir. Bu açıdan Vicdan

²¹ Tokmakoğlu, a.g.e., s. 77.

²² Demir, a.g.md., s. 102.

²³ Bilgiz, a.g.e., s. 26.

sadece kendimize ait olan davranışları değil, başkalarının davranışlarını da değerlendirir ve onlarla ilgili hükümler verir. Böylelikle yapılan davranış bizde, o davranışın sahipleri hakkında ya sevgi ya da nefret duymamıza neden olur. İçimizde ki bu duygu ise gösterilen davranışın özelliğine göre o davranışın iyi veya kötü olduğuna karar verir. Sonuç olarak da davranış iyi ise mutluluk duyar ve takdir eder, kötü ise kınar ve azarlar.²⁴

2.2. Felsefede Vicdan Kavramı

Vicdan, ahlak felsefesinin temel kavramlarından biri olarak herhangi bir davranışın ahlaki değerinin sorgulanmasına yarayan doğal bir ayırt edicidir. Bu açıdan vicdanı, iyiyi kötüden ayırma yeteneği ve bireyde var olan doğru ve yanlış duygusu olarak da açıklayabiliriz.²⁵

Felsefe tarihi boyunca “uyarıcı ses”, “Tanrı’nın sesi”, “ussal bir yeti”, “ahlak duygusu” gibi çeşitli tanımları yapılan ve insan fiillerinin ahlaki değerlerini ayırt edebilecek doğal bir yetenek olan vicdana sahip olmasaydık, ahlak ilminin varlığından da söz edemezdik. Çünkü bir eylemin ahlaki olup olmadığını onun gerçekliğine bakmaksızın açıklayan şuur değil, iyiyi kötüden ayırma yeteneğine sahip olan vicdan karar verir.²⁶

Vicdan, Freud’a göre içimizden gelen bazı isteklere karşı çıkarak yine içimizde duyulan, başka bir şeye bağlı olmayıp kendi kendine dayanan bir iç yetidir. Skolastik felsefede ise vicdan, ilahi olarak insana doğuştan verilmiş “akıl yasası” olarak kabul edilmiştir.²⁷

Nietzsche ise vicdanı, dedelerimizden bize ulaşan göreneksel şeyler olarak tanımlayarak onunla alay eder. Buna karşılık vahşi hayvanlardaki suçsuzluk duygusunu ise över. Gerçek vicdanın insanın kendisini onaylayıp evet diyebilme yeteneğinden kaynaklandığını ileri sürerek, vicdanı somut bir duruma karşı içimizden gelen yanıt olarak tanımlar.²⁸

2. 3. Tasavvufta Vicdan Kavramı

Vicdan kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de geçmez. Fakat bununla beraber birçok âyette irademizle yaptığımız davranışlarımızı ahlâki ölçülere göre denetleyen, iyilik yapmaktan mutlu

---

²⁴ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 26-27.

²⁵ Gül, a.g.m., s. 70.

²⁶ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 24.

²⁷ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 25.

²⁸ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 26.

olan, kötülük yapmaktan ise elem duyan bir ahlâkî yetiden bahsedilir. Tövbe de böyle bir vicdanî hesaplaşmanın ürünüdür. Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde geçen nefis kavramı, vicdan kavramının anlamını da içerisinde taşıyarak kullanılır.²⁹

Tasavvufta insanın kişiliği, benliği ve bütün yeteneklerinin merkezi olarak nitelendirilen nefsin çeşitli mertebelerden meydana geldiği ileri sürülmüştür. Mutasavvıflar tarafından genişçe ele alınan nefsin “emmâre”, levvâme” ve “mutmainne” mertebelerinden bahsedilir. Buna göre “nefs-i emmâre”, insanın ben merkezci ve hazcı durumunu; “nefs-i levvâme”, insanın kendini sorgulama ve değerlendirme boyutunu; “nefs-i mutmainne” ise insanın dini ve ahlaki değerlere tam uyum sağlayan en üst basamağını ifade etmektedir.³⁰ Kur'an'da nefsin vicdani boyutu sayesinde kendini denetleme, ödül ve ceza verme yetkisinden bahsedilir. Bazı ayetlerde nefis kelimesi bize vicdan kavramını hatırlatmaktadır. Bu bağlamda nefsin iyilik ve kötülükleri ayırt edebilecek şekilde yaratıldığını; nefsin arındıran kişinin ebedi mutluluğa ereceğini ve onu kirletenin ise ziyana uğrayacağını ifade eden ayetleri sayabiliriz. Müfessirler söz konusu ayetlerle ilgili olarak dini sorumluluk için insanda iyiyi kötünden ayırt eden bu yeteneği şart olarak görmüşlerdir. Bu müfessirlere göre insanda bulunan bu fitri özellik, fayda ve haz veren şeylere yaklaşma; acı ve zarar veren şeylerden uzaklaşma eğilimini taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim'de kullanılan kalp kelimesi de bazı âyetlerde vicdan kavramının anlam içeriğiyle ilişkili olarak kullanılmaktadır. Nitekim iyi ve kötü eğilimlerin mücadele alanı olarak tasvir edilen kalbin, imani ve ahlâkî emniyete ulaşma yolunda her türlü kötü duygudan uzak tutulması gerektiği ifade edilir.³¹

3. VİCDAN MEKANİZMASINI OLUŞTURAN TEMEL FAKTÖRLER

Araştırmacılar vicdan kavramının tanımı konusunda zorlandıkları gibi, vicdan mekanizmasının oluşturan faktörlerin tanımında da zorlanmışlardır. Bu konuda literatürde birbirini destekleyen yaklaşımlar olduğu gibi, tam tersi görüşleri ileri süren yaklaşımlar bulunmaktadır. İslam kültür ve geleneğinde vicdan olgusunu oluşturan kavramları ifade etmek için kullanılan kavramların kendine özgü anlam zenginliği taşıdığı görülmektedir.³²

3.1. Kalp

²⁹ Demir, a.g.md., s. 101.

³⁰ Ali Rıza Bayzan, **Sufi ile Terapist**, Etkileşim Yay., İstanbul 2013, s. 113-119.

³¹ Demir, a.g.md., s. 101.

³² Mücahit Arpacı, **Çocuklarda Vicdan Eğitimi**, Seda Ozalit, İstanbul 2015, s. 54-64.

Arapça ‘kalebe’ kökünden türetilmiş olan kalp, *bir şeyi aşağı yukarı, sağa sola, içini dışına çevirmek, döndürmek, değiştirmek* anlamlarına gelir. Kalp sözlükte, *vücuda kan pompalayan organ, gönül, vicdan ve akıl* anlamlarında kullanılmaktadır.³³

Varlığımızın içi, özü, en derin hissetme ve anlama merkezi olan kalp, Kuran-ı Kerim’de çok çeşitli kelime gruplarıyla birlikte el alınmaktadır. Bu bağlamda kalbin sadr içinde bulunması; akletmenin kalp ile olması ve Kuran’ın kalbe indirilmesi gibi ifadelere rastlanmaktadır.³⁴ Kalp ilim elde etme ve akletme organı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuran’da kalbin biyolojik yönünden ziyade bu yönünden bahsedilmektedir. Bu sebeple bazı bilim insanları kalbi akıl ve bilgi anlamında ele almışlardır.³⁵

Durumuna göre kalp hakkında olumlu veya olumsuz nitelendirmelerde bulunulur. Buna göre kalbin *selîm, münîb, vahyi alan, akleden, düşünen, gören, iman eden, sükûnet bulan, huşû duyan, doyuma ulaşan, yumuşak, hidayete eren, kaynaşan, uzlaşan, ısındırılan, dayanıklılık verilen, saygı duyan, ürperen, tatmin olan* şeklinde olumlu vasıflarından bahsedildiği gibi *günahkâr, kaba ve katı, taşlaşmış, kilitli, örtülü, hasta, dağınık, mühürlenmiş, şüpheli, korkan, gafil, ikiyüzlü, inkârcı, kör olan* şeklinde vasıfları da dile getirilir.³⁶

Kalp hakkında dile getirilen bütün bu özellikler kalbin manevi bir merkez olarak ele alındığını göstermektedir. Çünkü kalp için kullanılan bu vasıflar aslında insana ait özelliklerdir. Bu özellikler de insanın olumlu veya olumsuz hallerini ifade etmektedir.³⁷

Kalp yapısı itibariyle dışardan gelen etkilere maruz kalan ve dolayısıyla değişime uğrayan açık bir alandır. Kalbin ancak Allah’ı anmakla mutmain olması ve üzerindeki olumsuz etkilerin bir hastalık olarak nitelendirilmesi, kalbin temelde özyapısının safiyetini göstermektedir. Kalbin bu durumu ise “vicdan” olarak isimlendirilir.³⁸

3.2. Ruh

Ruh bedene hayat veren onu canlı kılan *nefs* anlamında kullanılır. Ayrıca insanın

³³ Hüseyin Certel, “Ebû Tâlib El-Mekkî’de Tasavvufi Yaşayış”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1993), s. 32.

³⁴ Z. Şeyma Arslan, “Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde “İnsanın Neliği” Sorusu”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2006), s. 81-82.

³⁵ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 56.

³⁶ Arslan, **a.g.e.**, s. 83.

³⁷ Arslan, **a.g.e.**, s. 83.

³⁸ Arslan, **a.g.e.**, s. 83-84.

yaşadığına ve ruhun bedendeki varlığına işaret ettiği için mecazi olarak *nefes ve soluk* anlamlarında da kullanılmıştır. Yine nefesin insanın boğazından girip çıkan bir hava olmasından dolayı ruh kelimesi *hareket, hava ve rüzgar* anlamlarında da kullanılmıştır. Ruhun bu kullanımları Arapça dışındaki dillerde de söz konusudur.³⁹

Ruh, hayat, canlılık, dirilik anlamlarında da kullanılmaktadır. Fakat ruhun hayat anlamında kullanılması onun hayatın kaynağı olmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa ruh bizzat hayat anlamına gelmemektedir. Bu sebeple ölüm kelimesinin zıttı da ruh değil hayattır. Ölüm de ruh için değil beden için kullanılır.⁴⁰

Sûfilerin büyük çoğunluğu ruhun bedene hayat veren yönü üzerinde görüş birliğine varmışlardır. Bunun yanında Sûfiler ruha nefisle beraber ahlaki bir anlam da yüklemişlerdir. Sufilere göre nefis ve ruh olmak üzere insanda yer eden iki latife bulunmaktadır. Bunlardan nefis, insanda yer eden kötülüklerin mahalli iken ruh güzel huyların yer edindiği bir latife olarak karşımıza çıkar. İnsanda bulunan bu nefis ve ruh karşıtlığı alemdeki cennet-cehennem, şeytan-melek karşıtlığına benzetilebilir. Aynı şekilde nefsin kötülüğün, ruhun ise iyiliğin mahalli olması durumu, gözün görme, kulağın işitme, dilin tatma mahalli olması durumuna benzetilmiştir.⁴¹

3.3. Fıtrat

F-t-r kökünden gelen fıtrat *yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş, ilk yaratılış anında bütün mevcudatın kendisiyle muttasıf olduğu sıfat* anlamlarına gelmektedir.⁴² Fıtrat kelimesi İngilizcede *natüre, consitution, natural disposition, creation, innate character, temperament*; Fransızcada ise *création, manière de créer, caractère, natiire* kelimeleri ile ifade edilmektedir.⁴³

Fıtrat kavramı varlıkların ve özelde insanın ilk yaratılıştaki temel yapısını, karakterini, henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumunu ifade eder.⁴⁴ Bir kavram olarak fıtrat, insanın Allah'ı tanıyıp ona iman edebilecek, Allah'ın istediği hayat tarını yaşayacak, Allah'ın

³⁹ Hayri Kaplan, “İslam Düşünürlerine Göre Ruh ve Nefs”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1995), s. 2.

⁴⁰ Kaplan, *a.g.e.*, s. 2.

⁴¹ Turgay Yazıcı, “Gazali’de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar (Ruh, Kalp, Akıl, Nefs)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi S.B.E., Rize 2014), s. 129.

⁴² Arslan, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁴³ Arslan, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁴ Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *D.İ.A.*, T.D.V. Yay., İstanbul 1995, C. 12, s. 47.

dosdoğru dinine inanıp varlıkların hak ve hakikatini kabul edecek bir istidatta yaratılmış olmasını ifade eder.⁴⁵

Fıtrat “adet ve sünnet” anlamında da kullanılmaktadır. Bu bağlamda bütün peygamberlerin ve bozulmamış ilahi dinlerin benimsediği ve Müslümanların yapmakla görevli olduğu dini adet ve uygulamalar da fıtrat olarak isimlendirilir. Fıtrat, Allah’ın insanları yaratma fiiliyle ortaya çıkardığı başlangıçtaki saf ve asli hali ifade eder.⁴⁶ Fıtrat saf ve berrak yaratış ve yaratılış, gerçek ve katıksız bir tabiat şeklinde de ifade edilebilir.⁴⁷ İlahi bir hakikat olan fıtrat, yaratılıştan gelen insanın özünün derinliklerinde mevcut olan, sonradan kazanılmayan ve insanın benliğinden ayrılmayan bir anlamı ihtiva eder. Bu anlamıyla fıtrat varlıkların ilk yaratılışındaki temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan durumlarını ifade eder.⁴⁸ Fıtrat, “özgün ilahi yaratılış”, “doğuştan gelen lekesiz bir safvet, gizil bir iman ve ubudiyet yeteneğidir”.⁴⁹

İnsanın, yukarıda anlamlarını zikrettiğimiz, fitrata teslim olması uyum ve ahenk getirir. Çünkü bu durum insanın gerçek doğasını idrak edip ona göre davranması anlamına gelmektedir. Bunun tersi ise insanın doğası dışında olanı arzulamasıdır ki bu da uyumsuzluk, ahenksizlik ve dolayısıyla mutsuzluk getirir. Bu yönüyle fıtrat, insanın iyi ile kötüyü birbirinden ayırmasını sağlayan ve Allah’ı tanınmasına imkân veren doğuştan gelen sezgisel bir yetenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da fıtratın vicdan kavramıyla olan yakın ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi vicdan da iyi ile kötüyü birbirinden ayırmamızı sağlayan bir yetidir.⁵⁰

3.4. İrade

İrade kavramı sözlükte *dilemek, seçmek, ayırmak, tercih etmek; emel, iştiyak, rağbet, şehvet, eğilim, rica, hırs, heves ve maksad, murad, niyet* anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı ise, *hür bir seçim yapmak, serbest bir tercihte bulunmak, iradi bir amel gerçekleştirmek ve kurmak, düşünmek ve kasetmektir.*⁵¹

⁴⁵ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 33.

⁴⁶ Hökelekli, a.g.md., s. 47.

⁴⁷ Yaşar Nuri Öztürk, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1990, s. 45.

⁴⁸ Murteza Mutahhari, **Fıtrat Üzerine**, Ömer Çiçek (çev.), Bengisu Yay., İstanbul 1992, s. 7.

⁴⁹ Sadık Kılıç, **Fıtratın Dirilişi**, Nehir Yay., İstanbul 1991, s. 13-18.

⁵⁰ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 36.

⁵¹ Hâris Muhâsibî, **Er-Riaye-Nefs Muhasebesinin Temelleri**, Şahin Filiz-Hülya Küçük (çev.), İnsan Yay., İstanbul 2014, s. 141-142.

Muhasibi'ye göre ruhun iyiye ya da kötüye, güzele ya da çirkine, ahlaki olana ya da olmayana yönelmesinin umumî bir ifadesi olarak irade kavramı kullanılır.⁵²

İrade “kişinin zorunlu veya serbest tarzda yaşama kabiliyeti”ni ifade eder. İrade, kişinin bir şeyi yapmak ya da yapmamak için seçim yapabilme gücüdür. Vicdani mekanizma içerisinde yer eden irade, kişinin zorluk ve sıkıntı çekeceğini bile bile doğru olanı tercih edebilmesidir. Vicdan mekanizmasının işlevsel hale gelebilmesi irade gücü ile mümkündür. Ahlaklı olabilmenin yolu da alternatifler karşısında seçim yapabilme gücünü taşımayı gerektirmektedir. Nitekim ahlaklı insan inandığı değerler uğruna her türlü olumsuz etkiyi göğüsleyebilen irade sahibi bir insan olup doğru seçimlerde bulunma noktasında asla taviz vermez. Çünkü insan, iradesini kullanmayıp vicdanının sesine kulak vermediği zaman meydana gelen alışkanlıklar ahlaksızlığa ve vicdanının zayıflamasına sebep olur. O halde vicdan mekanizmasının güçlü, kişinin ise ahlaklı olması; kişinin iradesini kullanmasıyla doğru orantılıdır. Son tahlilde iradenin ahlaki vicdanın oluşumunda ve gelişiminde rolünün çok büyük olduğunu söyleyebiliriz.⁵³

3.5. Duygu (His)

Duygu kelimesi *duyularla algılama; belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim; önsezi; nesnelere veya olayları ahlaki ve estetik yönden değerlendirme yeteneği; kendine özgü bir ruhsal hareket ve hareketlilik* anlamlarına gelmektedir.⁵⁴

Vicdanı oluşturan ögeler içerisinde zihin ile beraber his de bulunmaktadır. His derken hareketlerimiz hakkında bizde beliren duygular kastedilmektedir. Vicdan mekanizmasında hislerimizin büyük bir payı vardır. Vicdan davranışlarımız hakkında değerli veya değersiz hükümlerinde bulunur. Vicdanın emirlerine uymakla içimizde iyi bir iş yaptığımıza dair bir duygu doğar. Bu da vicdanımızın his yönünden olgun olduğunu gösterir. Bu his zorlayıcı ve emredici bir yükümlülük hissi yaratması sebebiyle buna karşı koymak mümkün değildir. Vicdanın emrine uyulduğu zaman insanda çok derin bir sevinç; uyulmadığında ise büyük bir

⁵² Muhâsibî, **a.g.e.**, s. 143.

⁵³ Abdulvahit İmamoğlu, “Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 5, S. 1, 2010, s. 135-136.

⁵⁴ “Duygu” md., Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, 2015, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=DUYGU

elem hissedilir.⁵⁵

SONUÇ

Vicdan kavramı üzerine yapılan tanımlar çok çeşitlidir. Ancak genel olarak vicdan kavramını iyiyi kötüden ayıran, bizi iyiye yönelten ve kötülüklerden uzaklaştıran güç, ilahi lütuf, kişinin eylemlerini gerçekleştirme esnasında başvurduğu yargılama ve karar verme yetisi olarak tanımlayabiliriz. Vicdanın kaynağı ve oluşumuna dair teorilere baktığımız zaman iki temel görüşten bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi vicdanı doğuştan gelen ilahi bir lütuf olarak görür. Diğer görüş sahipleri ise vicdanın sonradan olduğunu savunarak vicdanın doğuştan değil deney, soyaçekim, akıl ve toplumsal etkilerle oluştuğunu ileri sürerler.

Vicdan kavramı Felsefede ahlak felsefesinin en önemli kavramlarından biri olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda vicdan; iyiyi kötüden ayıran bir yetenek; ahlaki bir özne olarak bireyde bulunan doğru ve yanlış duygusu anlamında kullanılmıştır. Psikolojide vicdan, insanın içine Allah tarafından yerleştirilen ve iyiyi kötüden ayırt etmeyi sağlayan bir güç olarak tanımlanmıştır. Tasavvufta ise vicdan kavramı nefis kavramı ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda nefsin “emmâre”, “levvâme”, “mutmainne” gibi vicdanın anlam içeriği ile ilişkili mertebelerinden bahsedilmiştir

Vicdan kavramı bazı kelime gruplarıyla birlikte ele alınmıştır. Bunlar arasından kalp, irade, fitrat, ruh ve duygu (his) kavramlarını sayabiliriz. “Kalp”, yapısı itibariyle dışardan gelen etkilere maruz kalan ve dolayısıyla değişime uğrayan açık bir alandır. Kalbin, ancak Allah’ı anmakla mutmain olması ve üzerindeki olumsuz etkilerin bir hastalık olarak nitelendirilmesi, kalbin temelde özyapısının safiyetini göstermektedir. Kalbin bu durumu “vicdan” olarak isimlendirilir. “Ruh” bedene hayat veren anlamıyla beraber ahlaki bir içerikle de ele alınmıştır. Bu bağlamda sufiler ruhun iyiliğin mahalli olduğunu ifade etmişlerdir. “Fitrat” ise doğru ile yanlış ayırmamızı sağlayan ve doğuştan getirdiğimiz sezgisel bir yetenektir. Bu anlamıyla fitrat ve vicdan arasında yakın bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Vicdan mekanizması içerisinde yer alan “irade” ise kişinin tüm zorluklara rağmen tercihini doğrudan yana kullanılmasını sağlayan bir güç olarak ele alınmıştır. “His” ise vicdan mekanizması içerisinde yer alan önemli unsurlardan bir tanesidir. Bu unsur hareketlerimiz hakkında bizde beliren duyguyu ifade etmektedir. Buna göre kişide iyi ve güzel davranışlar karşısında mutluluk hissi, kötü ve çirkin davranışlar karşısında ise sıkıntı ve rahatsızlık hissi ortaya çıkar.

---

⁵⁵ Saltuklu, **a.g.e.**, s. 59.

KAYNAKÇA

- ARPACI, Mücahit, **Çocuklarda Vicdan Eğitimi**, Seda Ozalit, İstanbul 2015.
- ARSLAN, Z. Şeyma, “**Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde “İnsanın Neliği” Sorusu**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 2006
- BAYZAN, Ali Rıza, **Sufi ile Terapist**, Etkileşim Yay., İstanbul 2013
- BİLGİZ, Musa, **Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri**, Beyan Yay., İstanbul 2007
- CERTEL, Hüseyin, “**Ebû Tâlib El-Mekkî’de Tasavvufi Yaşayış**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE), Erzurum 1993.
- DEMİR, Osman, “Vicdân”, **D.İ.A.**, C. 43, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2013. GÖÇMEN, Doğan, “Vicdanın özgürlüğü”, ss. 1-5.
- GÜL, Fikri, “Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği”, **Kaygı**, C. 11, 2008, ss. 69-76.
- HÖKELEKLİ, Hayati, “Fıtrat”, **D.İ.A.**, C. 12, T.D.V. Yay., İstanbul 1995
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Kazvîni, **es-Sünen**, C. 1-5, Dâru’r- Risâleti’l-Âlemiyye, Şam 2009
- İMAMOĞLU, Abdulvahit, “Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 5, S. 1, 2010, s. 127-144
- KAPLAN, Hayri, “**İslam Düşünürlerine Göre Ruh ve Nefs**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 1995
- KILIÇ, Sadık, **Fıtratın Dirilişi**, Nehir Yay., İstanbul 1991
- MUHÂSİBÎ, Hâris, **Er-Riaye-Nefs Muhasebesinin Temelleri**, Şahin FİLİZ-Hülya KÜÇÜK (çev.), İnsan Yay., İstanbul 2014.
- MUTAHHARİ, Murteza, **Fıtrat Üzerine**, Ömer ÇİÇEK (çev.), Bengisu Yay., İstanbul 1992
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1990 PAZARLI, Osman, **İslam’da Ahlak**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972
- SALTUKLU, Zübeyir, **Vicdan**, Fenomen Yayınları, Erzurum 2013 SAMİ, Şemseddin, **Kamus-i Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **el-Câmiu’l-Kebîr**, C. 1-6, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1996.
- TOKMAKOĞLU, Gürsel, **Benlik, Bilinç ve Vicdan**, İz Yay., İstanbul 2012

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, 2015,

http://www.tdk.gov.tr/indez.php?option=com_gts&kelime=DUYGU (03.08.2015)

YAHYA, Harun, **Kuran'da Vicdanın Önemi**, Vural Yayıncılık, 1999

YAZICI, Turgay, “**Gazali’de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar (Ruh, Kalp, Akıl, Nefs)**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi S.B.E.), Rize 2014